

Коваль А.А.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

Стаття присвячена дослідженню поняття «забезпечення прав людини під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій». Наповнення поняття «права людини» змінювалося залежно від політичного та економічного розвитку держави. Україна задекларувала, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю, а утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави. Виходячи із наявних визначень прав людини, зроблено висновок, що це феномен, що відображає людську гідність, систему природних можливостей, які потрібні для задоволення життєво необхідних потреб та інтересів, духовного зростання. З огляду на джерело, де визначені відповідні права, виділено такі види прав, що підлягають забезпеченню під час НСРД: міжнародні, конституційні, кримінально-процесуальні, які поділено на загальні і спеціальні. Під час проведення НСРД здійснюється обмеження міжнародних та конституційних прав людини: на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, повагу особистого і сімейного життя. Людина повинна зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві. Забезпечення прав людини під час проведення НСРД пропонується розуміти як систему таких положень: забезпечення відповідності НСРД тяжкості скоєного (або такого, що готується) злочину; недопущення незаконного обмеження або порушення прав, свобод, законних інтересів громадян; забезпечення особі, права якої були обмежені, належного захисту, оскарження незаконних дій, відшкодування шкоди, завданої незаконними діями; відновлення прав, які були незаконно порушені або обмежені.

Ключові слова: права людини, негласні слідчі (розшукові) дії, забезпечення прав, обмеження прав, охорона прав, гарантії прав.

Постановка проблеми. Українська держава, обравши європейський шлях демократичного розвитку, задекларувала, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю [1]. Зазначені блага закріплені як пріоритетні і найбільш значущі. Утвердження і забезпечення прав людини є головним обов'язком держави.

З огляду на важливість дотримання міжнародних стандартів у галузі прав людини, Верховною Радою України були імplementовані основоположні світові правові акти, такі як: Загальна декларація прав людини (1948) [2], Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (1966) [3], Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права людини (1966) [4], Конвенція про захист прав і основоположних свобод (1950) [5]. Демонструванням прихильності української держави цим документам стало прийняття Конституції України 1996 року, що утворила фундамент для законодав-

ства в сфері прав людини. Основний Закон зафіксував низку основоположних цінностей, базових ідей, засад, прав і свобод, які з часом відобразилися й у Кримінальному процесуальному кодексі. Проте поява нових інститутів, що спрямовані на пошук і фіксацію доказів, зокрема негласних слідчих (розшукових) дій, створюють ризики необґрунтованого обмеження або навіть і незаконного порушення задекларованих основоположних прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання прав людини та проблем їх забезпечення завжди приділялася належна увага з боку вчених різних галузей правової науки. Їм присвячували свої праці О.М. Бандурка, В.О. Бахін, Ю.О. Гурджі, В.О. Демиденко, А.В. Іщенко, С.В. Ківалов, А.М. Колодій, А.Ф. Крижанівський, В.М. Кудрявцев, О.А. Лукашева, О.Р. Михайленко, Н.А. Мяловицька, В.В. Назаров, В.Т. Нор, А.Ю. Олійник, П.М. Рабінович, Ю.М. Тодика, О.Ф. Фрицький, М.І. Хавронюк, Г.І. Чанишева.

Окремі питання провадження негласних слідчих (розшукових) дій досліджували Л.І. Аркуша, В.Д. Берназ, С.О. Гриненко, О.М. Дроздов, О.В. Капліна, В.А. Колесник, С.С. Кудінов, Є.Д. Лук'янчиков, Д.П. Письменний, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва, В.М. Стратонов, О.Ю. Татаров, В.В. Тіщенко, Р.М. Шехавцов, О.Г. Шило. Проте проблеми забезпечення прав людини під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій вивчалися фрагментарно, поверхово, у зв'язку з іншими проблемами, а окремі грунтовні розробці не підлягали.

Формулювання цілей статті. Виходячи із наведеного, метою цієї статті є визначення поняття й сутності прав людини, їх видів, що має велике значення для розуміння специфіки й визначення системи забезпечення прав людини під час провадження негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД).

Виклад основного матеріалу. Інтерпретація змісту прав людини в сучасній науковій літературі дуже різноманітна. Так, під правами людини розуміють певні її можливості, виокремлену свободу; деякі основні її потреби чи інтереси; вимоги про надання певних благ, адресовані суспільству, державі, законодавству; певний вид (форма існування, спосіб прояву) матеріалів [6].

О.М. Лукашова у своїй фундаментальній праці із зазначеної проблеми, поєднуючи природний та позитивний підходи, відзначає, що права людини – «це визначені нормативно структуровані властивості та особливості буття особи, що виражають її свободу і є невід'ємними та необхідними способами і умовами її життя, її взаємин із суспільством, державою, іншими індивідами» [7, с. 13].

Автори юридичної енциклопедії розглядають права людини як «визначальні засади правового статусу особи, що належать людині від народження, а тому є природними й невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави» [8, с. 710].

Беручи до уваги наявні визначення прав людини, можна зробити висновок, що це феномен, що відображає людську гідність, систему природних невідчужуваних можливостей, які потрібні для задоволення своїх життєво необхідних потреб та інтересів, духовного зростання [9, с. 7].

Виходячи із сформульованої мети дослідження, а саме із необхідності розуміння комплексу прав, що підлягають забезпеченню у ході

проведення НСРД, слід звернути увагу, що права і свободи є не випадковим поєднанням, а утворюють внутрішньо узгоджену систему. Відповідно до місця у цій системі права людини поділяються на види, класифікуються за певними критеріями. У науковій літературі за сферами суспільних відносин розрізняють: а) особисті (громадянські); б) політичні права; в) економічні права; г) соціальні права; ґ) культурні. За змістом розрізняють фізичні та духовні права. За ступенем поширеності права класифікують на загальні і спеціальні. За способом закріплення розрізняють конституційні та галузеві. За еволюцією поділяють на права першого, другого та третього покоління. Під час проведення НСРД безпосередньому обмеженню насамперед і здебільшого підлягають особисті права.

Класифікація може здійснюватися за різними підставами, в результаті чого одні й ті самі права можуть належати до кількох класифікаційних груп, самі підстави також можуть об'єднуватися у різні групи [10, с. 200].

Для визначення теоретичних основ забезпечення прав людини під час проведення НСРД та з огляду на джерело, де визначені відповідні права, можна виділити такі види прав, що підлягають забезпеченню під час НСРД: міжнародні, конституційні, кримінально-процесуальні. Виходячи із завдання дослідження, останні варто поділити на загальні і спеціальні.

Так, *міжнародні права* зафіксовані у Загальній декларації прав людини 1948 року: всі люди рівні перед законом і мають право без будь-якої різниці на рівний їх захист законом (ст. 7); ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань (ст. 12) [2]. Аналогічно закріплює вказані права й Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року (ст. 17) [3]. Конвенція про захист прав і основоположних свобод 1950 року гарантує право на повагу до приватного і сімейного життя: кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту

країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб (ст. 8) [5].

Конституційні права людини і громадянина, які підлягають забезпеченню під час проведення НСРД, закріплені в Основному Законі, ґрунтуються на міжнародних нормах, визначаючи гарантії їх дотримання. До них належать: право на недоторканність житла: не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду (ст. 30); право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції: кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); невтручання в особисте і сімейне життя: ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (ст. 32). Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочинам чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо. Водночас є низка прав, які не підлягають обмеженню за жодних умов: право на життя (ст. 27), право на повагу до гідності (ст. 28), право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, місцевого самоврядування, службових осіб (ст. 55), право на професійну правничу допомогу (ст. 59) [1].

В основу конституційних прав людини покладено визнання державою поваги до людської гідності, загальнолюдських гуманістичних цінностей, особистого життя, невідкладного вжиття відповідних заходів у разі порушення прав і свобод особи.

Кримінальні процесуальні права – це права, які належать учасникам кримінального провадження. Кожному суб'єкту, який має та обстоює в кримінальному провадженні власні інтереси, належать усі міжнародні та конституційні права, а кримінальні процесуальні залежно від його статусу: підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок тощо. Залежно від цього такий вид прав можна розподілити на загальні та спеціальні кримінальні процесуальні права.

Загальні кримінальні процесуальні права зумовлені засадами кримінального провадження (ст. 11–21 КПК). Так, кожному у кримінальному провадженні гарантується (забезпечується): повага до людської гідності, прав і свобод кожної особи; забезпечення права на свободу

та особисту недоторканність; недоторканність житла чи іншого володіння особи; таємниця спілкування; невтручання у приватне життя; недоторканність права власності; презумпція невинуватості та забезпечення доведеності вини; свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї; доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень; підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист [11].

Спеціальні права належать конкретному суб'єкту через його процесуальний статус: підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок, заявник тощо.

Слід погодитись з В.В. Назаровим, який у своєму дисертаційному дослідженні розвинув теорію, що в кримінальному провадженні юридичний аспект прав людини необхідно розуміти таким чином: по-перше, права людини мають співвідноситися з обов'язками суб'єктів, які провадять досудове розслідування та здійснюють правосуддя, діяти згідно із законом (це стосується органів дізнання, слідчого, прокурора, судді); по-друге, зазначені суб'єкти мають чітко усвідомлювати своє місце і місце особи, яка має та обстоює в кримінальному провадженні власні інтереси, у розслідуванні кримінальної справи та під час судового розгляду (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий); по-третє, кожна особа, яка має та обстоює в кримінальному провадженні власні інтереси чи сприяє кримінальному судочинству і здійсненню правосуддя, повинна відчувати свою захищеність [12].

Продовжуючи цю теорію стосовно забезпечення прав людини під час проведення НСРД, слід доповнити її такими положеннями, як: 1) відповідність НСРД тяжкості скоєного (або такого, що готується) злочину; 2) недопущення незаконного обмеження або порушення прав, свобод, законних інтересів громадян; 3) забезпечення особі, права якої були обмежені, належного захисту, оскарження незаконних дій, відшкодування шкоди, завданої незаконними діями; 4) відновлення прав, які були незаконно порушені або обмежені.

Стосовно завдань цього дослідження і з точки зору теоретичних основ забезпечення прав людини під час проведення НСРД необхідно провести розмежування понять «обмеження» та «забезпечення» прав під час проведення НСРД.

У тлумачному словнику української мови термін «обмеження» визначається як: 1) правило, настанова, що обмежує чийсь права та дії [13]; 2) як похідне від «обмежувати»: установлювати

певні межі чого-небудь; зв'язувати щось обмежувальними умовами [13]. В аспекті нашого дослідження слід звернути увагу на те, що в ході проведення НСРД здійснюється обмеження окремих міжнародних та конституційних прав людини, про які йшлося вище (право на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, повагу особистого і сімейного життя).

Справді, сфера кримінального судочинства є саме тією сферою правозастосовної діяльності державних органів, у якій обмеження прав людини є об'єктивно необхідним явищем для успішного досягнення правозахисного призначення кримінального провадження: захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура [12, с. 3; 11].

При цьому людина має зазнавати лише таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві (ст. 29). В Основному Законі України зазначається, що конституційні права і свободи людини та громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 64) [12, с. 3; 1].

Цікавою в контексті теми дослідження є точка зору Н.А. Мяловицької, яка розподіляє громадянські права і свободи людини на дві основні групи: 1) права і свободи, які захищають людину від свавілля з боку інших осіб; 2) права і свободи, які захищають людину від свавілля з боку держави. Згідно з постулатами «правової держави» остання не тільки зобов'язана виконувати власні

закони, а й не може допускати будь-яких актів беззаконня й самоправства стосовно своїх громадян [10, с. 254–255; 14]. Саме на реалізацію другої групи прав спрямовується діяльність уповноважених органів у ході проведення НСРД, що розуміється як «забезпечення»: 1) задоволення когось, чогось у якихось потребах, створення надійних умов для здійснення чого-небудь; гарантування чогось; 2) матеріальні засоби до існування [15]; 3) захист, охорона кого-, чого-небудь від небезпеки [16, с. 18]. Таким чином, забезпечення прав людини під час проведення НСРД передбачає створення умов і гарантування від незаконного обмеження прав людини, охорону та захист людини від небезпеки порушення її прав і свобод, а також відновлення у разі обмеження (порушення).

Слід цілком підтримати точку зору, що забезпечити права людини означає створити умови, за яких права людини поважаються та визнаються як державою, так і особою, ефективно реалізуються та за потреби захищаються за допомогою права. Це передбачає трансформацію основоположних прав людини в обов'язки суб'єктів права, коли певні можливості людини, які визначаються як основоположні права, будуть гарантовані державою через їх визначення як загальнообов'язкових правил поведінки, а держава та інші суб'єкти матимуть обов'язок їх дотримуватися та гарантувати [17]. Сказане повною мірою можна застосувати до забезпечення прав людини під час проведення НСРД.

Висновки. Таким чином, права людини є феноменом, що відображає людську гідність, природні невідчужувані можливості, блага, необхідні для задоволення своїх життєво необхідних потреб, інтересів, духовного зростання. Обов'язком держави в особі її органів є утвердження та забезпечення прав людини. Забезпечення прав людини під час проведення НСРД пропонується розуміти як систему таких положень: 1) забезпечення відповідності НСРД тяжкості скоєного (або такого, що готується) злочину; 2) недопущення незаконного обмеження або порушення прав, свобод, законних інтересів громадян; 3) забезпечення особі, права якої були обмежені, належного захисту, оскарження незаконних дій, відшкодування шкоди, завданої незаконними діями; 4) відновлення прав, які були незаконно порушені або обмежені.

Список літератури:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>.

2. Всеобщая декларация прав человека. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
3. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
4. Міжнародний пакт про соціальні, економічні та культурні права. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
5. Конвенція про захист прав і основоположних свобод від 04.11.1950. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
6. Рабінович П., Панкевич І. Здійснення прав людини: проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти). *Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина. Серія І. Дослідження та реферати*. 2001. Вип. 3. С. 13–14.
7. Права человека : учебник. 2-изд., перераб. Москва, 2011. 560 с.
8. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол. Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : «Укр. енцикл.», 1998, т. 4: Н–П. 2002. 720 с.
9. Андрій В.М. Права та свободи людини і громадянина як визначальні категорії правничої науки. *Форум права*. 2006. № 3. С. 4–8.
10. Конституційне право України : підручник / за заг. ред. В.Ф. Погорілка. Київ : Наукова думка. 1999. 800 с.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>.
12. Назаров В.В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ, 2009. 38 с.
13. Словник української мови: в 11 томах. Том 5, 1974. Стор. 536. URL: <http://sum.in.ua/s/obmezhuvaty>.
14. Мяловицька Н. Конституційно-правова реформа і методологія науки конституційного права. *Вісник Конституційного Суду України*. 2006. № 1. С. 22–29.
15. Великий тлумачний словник (БТС) сучасної української мови. URL: <http://slovopedia.org.ua/32/53399/30821.html>.
16. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І.К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980. Т. 3. URL: <http://sum.in.ua/s/zabezpechuvaty>.
17. Бігун В.С. Судове право розуміння у механізмі забезпечення прав людини. *Права людини та механізм їх забезпечення* : матеріали міжвузівської науково-теоретичної конференції, 4 грудня 2009 року. Київ : Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. URL: <http://bihun.info/jushits/jurhit/article/632/>.

Koval A.A. THE THEORETICAL BASES OF THE PROVIDING OF HUMAN RIGHTS DURING THE SECRET INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS

The article is devoted to the research of the concept of human rights protection during the secret investigative (search) actions. The content of the concept of human rights varied depending on the political and economic development of the state. Ukraine has declared that the person, his life and health, honor and dignity, integrity and security are of the highest social value and that the promotion and protection of human rights is the main duty of the state. Based on the existing definitions of human rights, it was concluded that this is a phenomenon that reflects human dignity, a system of natural capabilities that are needed to meet their vital needs and interests, and spiritual growth. Considering the source where the respective rights are defined, the following types of rights are secured during the SISA: international, constitutional, criminal, which are divided into general and special. During the SISA, the international and constitutional human rights are restricted: the right on freedom and privacy, the right on privacy of correspondence, the right on telephone conversations, the right on telegraph and other correspondence, the right on respect for privacy and family life. A person should only be subject to such restrictions as are prescribed by law solely to ensure the proper recognition and respect of the rights and freedoms of others and to ensure the just requirements of morality, public order and general well-being in a democratic society. The providing of human rights during the SISA is proposed to be understood as a system of the following provisions: the providing of the SISA's compliance with the gravity of the crime that was committed (or in preparation); the prevention of unlawful restriction or violation of citizens' rights, freedoms and legitimate interests; the providing to the person whose rights have been restricted, the adequate protection, appeal against illegal acts, compensation for damage caused by illegal acts; the restoration of rights that have been unlawfully infringed or restricted.

Key words: human rights, secret investigative (search) actions, providing of rights, restrictions of rights, protection of rights, guarantees of rights.